

OCJENE I PRIKAZI

La Paléographie grecque et byzantine, Paris 1977. Colloques internationaux du Centre national de la recherche scientifique, Paris 21–25 octobre 1974. 4° p. 588.

Pod pokroviteljstvom ustanove Centre national de la recherche scientifique u Parizu održan je Međunarodni kolokvij grčke paleografije. Neposredno su ga organizirali Jean Glénison, direktor u Institut de recherche et histoire des textes te Jacques Bompaire i Jean Irigoïn, profesori na Sorboni. Oni su pripremili i ovu knjigu referata s kolokvija. Poslije uvoda (J. Bompaire i J. Irigoïn) i popisa sudionika (oko 140) donesen je petodnevni program rada. Slijede referati iz područja kodikologije (5 priloga), paleografije (18) i diplomatike (13). Svakom prethodi sažetak na francuskom, a na kraju svakog od njih naveden je razgovor sudionika o prilogu izlagača. 140 kvalitetnih fotografija ilustrira primjere rukopisa o kojima se govori, što povećava vrijednost i upotrebljivost knjige. Na kraju su teme okruglog stola koji je radio u tri sekcije (diplomatika, katalozi i faksimili, terminologija i kodikologija). Indeks grčkih rukopisa (oko 1300), latinskih (oko 50) i papirusa (nekoliko desetaka), zaočrkuje knjigu kao cjelinu i otkriva kvantitativan opseg građe obuhvaćene referatima. Svi sažeci sabrani su u poseban otisak priložen knjizi.

Osvrnut ćemo se na desetak referata koji nas zanimaju ili zbog metodologije paleografskog istraživanja koja se, primijenjena na grčko pismo, može, mutatis mutandis, primijeniti i na druga (npr. na glagoljicu i ćirilicu); ili zbog grčke minuskule i majuskule 8. i 9. st. Neki istraživači glagoljske paleografije, naime, pretpostavljaju da je glagoljica nastala iz grčkog kurzivnog i minuskulnog pisma (Jagić-Taylorova škola), dok je grčko uncijalno (majuskulno) preuzela ćirilica. Budući da referati obrađuju grčko pismo 8–11. st., rezultati njihovih istraživanja mogu biti putokaz u studiju evolucije glagoljskog i ćirilskog pisma. Grčka se paleografija rodila relativno rano (Bernard de Montfaucon, *Paleographia graeca*, Paris 1708) tako da ima razvijenu metodologiju istraživanja. Nakon II svjetskog rata ubrzala je korak: izdani su i otkriveni novi rukopisi, primijenjene su nove metode istraživanja pomoću modernih tehničkih pomagala.

U prilogu J. LEROYA, *La description codicologique des manuscrits grecs de parchemin* (27–44) nalazimo prijedlog modela sistematizacije tehnološkog procesa utiskivanja crtovića (13 sistema) od 4. do 13. st. kao rezultat istraživanja 2500 pergamentskih rukopisa. Određeni sistem može biti vezan uz vrijeme i prostor što je putokaz pri datiranju i lociranju rukopisa.

Nekoliko stručnjaka iz tri pariška laboratorija dalo je rezultate istraživanja papira koje je iznio J. IRIGOIN, *Papiers orientaux et papiers occidentaux* (45–54). Pokušali su dati odgovor na pitanje kako se može odrediti podrijetlo papira koji je Bizant uvezio. Dok je istočni lakše klasirati, zapadni je složeniji jer treba razlikovati arapski, španjolski (ili katalonski) i talijanski. Opisane su i metode primijenjene prilikom istraživanja: radiografija, neutronska aktivacija i dr.

Tinta je također egzaktno obrađena: M. DE PAS, *Recherches sur les encres noires manuscrites* (55–60). Prema receptima za tintu nađenim u hebrejskoj, grčkoj, latinskoj, arapskoj, kineskoj i dr. literaturi može se, smatra autorica, odrediti geografsko područje upotrebe određene vrste tinte. Kako se tehnologija usavršavala tijekom vremena, to se može na temelju utvrđenih sastojaka određen spomenik i datirati. Analizom autorica dolazi do tri glavne vrste tinte: zapadna, po sastojcima fero-taninska (dobivena od željeznog ili bakrenog sulfata, šišarice i arapske smole), upotrebljavala se do 17. st., kad se tinta počela organiziranije proizvoditi kemijskim putem, a ne samo od prirodnih sastojaka. Karbonska tinta na Dalekom istoku izrađivala se od čađi i ribljeg ljepila. Neki smatraju da se pojavila u 3. mileniju prije n. e., a drugi u 5. st. prije n. e. Na Bliskom istoku i u Sjevernoj Africi upotrebljavaju se obje spomenute vrste – svaka posebno, ali i kao mješavina. Uz detaljan opis kemijskog postupka i analiza autorica primjenjuje rezultate na neke spomenike 11–16. st. Ona se nada da bi poznavanje tinte moglo pomoći ne samo paleografima prilikom datiranja i lociranja, nego i konzervatorima i restauratorima koji moraju poznavati sastojke materijala da bi ga sačuvali.

Terminološki problem s kojim se susreću paleografi obradio je B. ATSALOS, *La terminologie médiévale du livre dans ses rapports avec la description codicologique* (83–91). Termina ima premalo, pa neki pribjegavaju stvaranju novih, naročito za vrste pisma (npr. *Perlschrift*, pismo *en as de pique* i dr.). Autor je ispisao stare grčke nazive razasute po bizantskim dokumentima koji se odnose na pojmove vezane uz kodikološki i paleografski opis: knjiga, pismo, uncijala, minuskuća, pero, tinta, pergamena, papir, list, stranica, odlomak, kolona ... Neki se, zaključuje on, već upotrebljavaju u mnogim evropskim jezicima, neki su neprikladni, a neki bi se, za boravljivi, mogli obnoviti. Naveo je i neke konkretne prijedloge.

G. CAVALLO, *Funzione e strutture della maiuscola greca tra i secoli VIII–XI* (95–112 i reprodukcije 113–137). Budući da je majuskula od 7. st. rezervirana isključivo za crkvene potrebe, »vidjeti« majuskulu značilo je »vidjeti« svetopisamski, li-

turgijski ili patristički tekst, pa prema tome autor zaključuje da je pisani znak u epohi analfabetizma imao katehetskiju funkciju i preuzeo ideloško-religiozne vrijednosti. Struktura bizantske majuskule baštini tri kanonska pisma s kraja antičkog doba: biblijsku, šiljatu (nagnutu i vertikalnu) i aleksandrijsku majuskulu. Biblijska majuskula nestaje u 9. st., a u isto doba rađa se liturgijska majuskula, nastala kompromisom između biblijske i šiljate. Nagnuta šiljata majuskula razlikuje, smatra autor, tri grafijske tradicije: zapadnu ili italo-grčku, palestinsku i carigradsku. Vertikalna, rijetka u italo-grčkoj i carigradskoj domeni, vrlo je raširena u centralnom području Male Azije. Liturgijska i biblijska majuskula potvrđene su u italo-grčkoj i carigradskoj zoni.

E. FOLLIERI, *La minuscola libraria dei secoli IX e X*, (139-153 i reprodukcije 154-165). Autorica je analizirala 200 grčkih rukopisa Vatikanske biblioteke iz 9-10. st. Ovo razdoblje podijelila je u dvije faze: prva je 9. i poč. 10. st., druga sâmo 10. st. Prva je označena sljedećim tipovima minuskule: antikna izdužena, minuskula tipa Anastasij (pisar kodeksa Parisinus gr. 1470, datiran 890), minuskula filozofske zbirke, četverouglasta i ona s kurzivnom tendencijom. U drugoj fazi minuskula ima kaligrafske karakteristike i može se naći u luksuznim rukopisima. Dva su važnija tipa minuskula buoletée i minuskula perlée. U isto se vrijeme javlja brzo pismo bogato ligaturama, vertikalnim ili nagnutim. U italo-grčkim rukopisima razlikuju se dva tipa: minuskula nilske škole i kopljasta minuskula (po ligaturi epsilon-rhó). Da bi paleografska analiza bila sveobuhvatna, smatra autorica, ona treba uzeti u obzir uzorak slova, nagib slova, oblik – kvadratni ili izduljeni, crtanje – okruglo ili uglato, duktus – više ili manje kurzivan, bogatstvo ili oskudicu ligatura, debljinu poteza, odnos ispunjenog i praznog prostora, prisutnost majuskule u minuskuli (čista minuskula ili miješana). Posebnu važnost daje analizi jednostavnih slova. Navodeći primjere za pisma o kojima govori, uzela je i *Meteora Metamorphosis 591* (a. D. 862/3), kodeks pisan čistom minuskulom izduženog tipa od monaha Eustazija u Bitiniji, sadrži homilije sv. Ivana Krizostoma. Pismo je nagnuto u lijevo, ponešto uglato, naročito u slovu *ny*. Autorica citira još neke rukopise s istim karakteristikama pisma.

CYRIL MANGO, *L'origine de la minuscule*, (175-180). Već nekoliko desetljeća nema novih podataka o podrijetlu minuskule. Autor je na nekim novim primjerima rukopisa potvrdio tezu da je minuskula bila pismo bizantijskog i studitskog monaštva, ako ne i njegov izum. Sírsko-palestinska hipoteza podrijetla minuskule, smatra autor, nema zasada nikakvog solidnog dokaza. Monasi Bitinije prema kraju VIII st. aktivno sudjeluju u pisanju knjiga. To potvrđuju i životopisi svetaca. Ti samostani podržavaju živu vezu s Palestinom i Italijom. Splet političkih prilika i borba s ikonoklastima pospješili su mađusamostansku razmjenu utjecaja i na području pisma. Zasluga je Teodora Studite (r. u Carigradu 759. g.) u tome, kaže autor, što je

ustanovio trajnu organizaciju ove nove uloge bizanstkog monaštva: razvijanje produkcije pisanja knjiga. Značajni su monasi još sv. Nicefor (755–813), sv. Platon (740–814), sv. Teofan Kronograf (758–817) i sv. Metod (789–847). Autor smatra da je minuskula ostala vrlo dugo specijalizirano pismo koje je zahtijevalo posebno vježbanje pisara i čitača, a normalno pismo bilo je još uvijek majuskula, što svjedoče: a) grafiti (tek u XI–XII st. usvajaju minuskulu), b) postanak ćirilice nastale od grčke uncijale krajem IX st. U to se vrijeme ne smatra potrebnim pronalaženje minuskule slavenskog pisma. Štoviše, primjećuje autor, uncijala i poluuncijala (poluustav) dominirali su u pisanju knjiga kod Slavena sve do XVII st. (usp. Ј. В. Черепнин, *Русская палеография*, Moskva 1956, p. 361). Autor misli da se minuskulom počelo pisati za vrijeme ikonoborstva kad su se pisale polemike. Tome odgovara i kronologija jer oko 780–790, kad su ljudi iz generacije sv. Teodora i Nicefora postigli svoju punu aktivnost, kaže autor, vodeću ulogu preuzele su osobe koje su u svojoj mladosti naučile notarski i kancelarijski kurziv (sv. Platon i Metod). Zapadni utjecaj prema kojem su bili otvoreni ovi samostani daje autoru smjelost da postavi hipotezu o utjecaju i latinske minuskule na pojavu grčke.

JEAN IRIGOIN, *Une écriture du Xe siècle: la minuscule bouletée*, (191–199). Autor obrađuje tip minuskule koju je i E. Follieri nazvala *minuscule bouletée*, luksuzno pismo druge trećine X st. i detaljno ga analizira. Ovo kaligrafsko pismo kojim su se pisali kodeksi za carsku knjižnicu ili za velike ličnosti popraćeno je brojnom ornamentikom. U načelu je ova minuskula okomita i vrlo sigurna. Za nju V. Gardthausen kaže da sja »wie Diamanten«, naziva je *Rundschrift* ili *Diamantschrift* (*Griechische Palaeographie*, II, Leipzig 1913, 210). R. Barbour ovakav stil pisanja naziva »a consciously elegant, even mannered« (*Encyclopaedia Britannica*, 1974, s. v. Calligraphy, 649–650). H. Hunger će je u svom referatu nazvati *Kirchenväter-Stil* jer su tekstovi pisani minuskulom *bouletée* ili *bouclée* uglavnom patristički (sv. Bazilije, sv. Grgur Nazijanski i sv. Ivan Krizostom), ali ima i mnogih drugih, kako je pokazao J. Irigoin. Autor zaključuje da minuskula *bouletée* zaslužuje mjesto u nomenklaturi grčkih pisama jer je ona jednako kao i minijature, vrijednost najljepših rukopisa makedonske renesanse.

HERBERT HUNGER, *Minuskel und Auszeichnungsschriften im 10.–12. Jahrhundert*, (201–210 i reprodukcije 211–220). Autor je obradio majuskulu koja se javlja u minuskuli radi isticanja i razlikovanja: nazvao ju je *Auszeichnungs-Majuskel*, što Francuzi prevode s *majuscule distinctive*, a zamjena je za dva stara termina: mala uncijala, poluuncijala. Autor je dijeli po stilu na aleksandrijsku distinktivnu majuskulu koja je pratila minuskulu *perlée*, na carigradsku koja se rodila iz biblijske i prati uglato pismo *à crochets* ou *au style à massues*, te na epigrafsku majuskulu. Nestajanje minuskule može se vezati uz prodiranje ove majuskule. Slova postaju viša ili šira te variraju u retku i u nagibu. A. Turyn je u diskusiji primi-

jetio kako je mala epigrafska majuskula često prisutna u crkvenoslavenskim rukopisima srednjega vijeka, što svjedoči »wie eng diese Verbindung zwischen der kirchenslavischen und altertümlichen Welt war«. Navodi knjigu Karla Giessa *Geschichte der römische Paläographie* u kojoj ima mnogo potvrda za to.

NIGEL G. WILSON, *Scholarly Hands of the Middle Byzantine Period (L'évolution des mains d'erudits de 1050 à/1204)* (221-239). Autor smatra da grčka paleografija nije dala jasan odgovor na pitanje razvoja kurzivne (*écriture d'érudit*) minuskule, pogotovo što se tiče 11. i 12. st. Klasični tekstovi ovoga razdoblja pokazuju neke infiltracije kurzivnih elemenata, a tako isto dokumenti i ugovori dvorske kancelarije čija točna datiranost mnogo znači za dalji studij paleografije. Načelo što vodi autora u izlaganju osniva se na tvrdnji koju je još O. Lehmann nagovijestio govoreći o kodeksu Towneley (Ilijada) »The hand in this codex is bold and somewhat cursive; it looks more like the hand of a scholar than that of professional calligrapher. Hands of scholars are always a stage ahead of the general development of the script« (Hermes 14, 1879, 409), naime da treba razlikovati profesionalnog pisara koji radi po narudžbi usvojenom kaligrafijom toga vremena od čovjeka koji piše knjigu privatno bez namjere da tako zaradi. Prof. Hunger zapazio je da pismo dvorske kancelarije 11. st. ima neke karakteristike koje u 12. st. postaju redovita pojava i usvojena kaligrafija. N. G. Wilson smatra da su se te karakteristike javile i prije, ako ne i istovremeno jer dvorski pisar onog vremena, po mišljenju autora, može u svoje slobodno vrijeme pisati knjigu pod utjecajem karaktera pisma svojih kolega, odnosno, neke karakteristike (kurzivne) mogle su se vrlo brzo oponašati i izvan dvora (za to nije moralo proći čitavo stoljeće). Autor nabraja rukopise koji su datirani predstavnicima tog stila, zatim neke nedatirane stavlja u njihovu grupu. Razvoj je pratio i u 12. st., iako je to sve teže jer polako kurziv postaje kaligrafski. Na kraju autor revidira datiranje nekih rukopisa upravo prema elementima kurziva koji je istraživače, po autorovu mišljenju, zaveo kad su ih stavili u 14. st., a pripadaju u 11. ili 12. st. Elementi toga kurziva potanko su navedeni za svaki rukopis.

PAUL CANART, *Identification et différenciation de mains a l'époque de la renaissance*, (363-369). Autor je sustavno obradio paleografski problem identifikacije rukopisa. Analiza koju zastupa trebala bi dovesti ili do tvrdnje o nerješivosti problema (definitivnoj ili trenutnoj) ili konačno odrediti atribuciju rukopisa jednom određenom pisaru. Ta bi analiza u svom prvom dijelu obuhvaćala elemente kao što su apsolutna i relativna visina i širina slova (relativna u odnosu na crtovlje); odnos srednje visine i širine slova, te međulinijski prostor. Posebne oblike kao što su izolirana slova, ligature, kraćenja, dijakritički i pravopisni znakovi treba analizirati posebno. Statistički se odredi čestota pojava, a rezultati se izraze u postocima. Važno je pri tome izabrati dobar korpus, tj. stranice kodeksa koje su reprezentativne, bilo da je riječ o jednoj »ruci« ili o nekoliko njih. Uspoređivanjem analiziranih

dijelova može se vidjeti koliko su dva pisma slična, dok podrobna analiza može utvrditi koliko varira rukopis jednoga pisara.

Prije analize treba uskladiti ostale, nepaleografske činjenice koje govore za ili protiv atribucije rukopisa te procijeniti isplati li se detaljno analizirati rukopis.

IVAN DUJČEV, *Observations méthodologiques sur l'édition des actes de l'Athos: déchiffrement et transcription des anthroponymes des toponymes et des termes slaves* (475–483). Mnogi grčki rukopisi na Athosu navode slavenske antroponime i toponime kao i termine slavenskog podrijetla. Dok još nije bilo slavenske azbuke, te su riječi bilježene grčkim alfabetom kojim se nije u potpunosti mogao izraziti fond slavenskih glasova. I sam se Crnorizac Hrabar pita kako će se grčkim slovima napisati *Bogъ* ili *Životъ* ... I poslije »ustrojenja« slavenske azbuke Grci pišu slavenske riječi grčkim alfabetom bez adaptacije. Dujčev navodi mnoge primjere (neki od njih: *Μαρίτζα*, *Τζέρμιστα*, *Λάγκας*, *Πρόσακος*, *Πρίλαπος*, *Όγγλος*, *Ρεντίνα* za *Marica*, *Černiša*, *Loža*, *Prosékъ*, *Préslavъ*, *Qglb*, *Rętina*). Grci nemaju znakova za b, ě, č, š, c, ę, q, ъ, ju.) *Jat* je riješen kao *ia*, *ea* ili *a*; *č*, *ž* i *c* pomoću skupine *tz*, poluglas je zamijenjen vokalima *e*, *i* ili jednostavno ispušten, a *š* slovom sigma, sigma-tau ili sigma-sigma. Iz svih se primjera vidi nemogućnost rekonstrukcije slavenskih glasova, iz čega kasnije proizlaze netočnosti (npr. *Βελίκεια* – *Velikeia* ili *Belikeia*). Tako do zabune dovodi *en* (eta-ny) koje stoji mjesto slavenskog prednjeg nazala i miješa se sa slavenskim slijedom *en*.

Nakon bogate ilustracije problema primjerima, (nije mogao navesti sve jer je to nemoguće zbog mnoštva slavenskih riječi razasutih po grčkim dokumentima), u diskusiji se zaključuje da bi u izdavanju ovakvih spomenika trebali sudjelovati i slavistički stručnjaci kako ne bi došlo do zabune o kojem je slavenskom imenu, mjestu ili terminu riječ.

LEONIDAS MAVROMATIS, *Les actes des princes serbes en langue grecque*, (485–487). Trostruko je zanimljiv fenomen (demografski, lingvistički i politički) pisanja dokumenata srpskih vladara u drugoj polovini 14. st. na grčkom jeziku. Iako se nije sačuvao velik broj, otvaraju jedno poglavlje srpske povijesti u kojem se dokumenti nisu, kao prije i poslije, pisali na srpskom. Autor zaključuje da je nepoznato koliko je politička ideologija obilježila dokumente srpske kancelarije pisane na grčkom. Upotreba grčkog smatra se lokalnom dok su srpski vladari vladali i neslavenskim življem.

Marica Čunčić

SLOVO

31

ČASOPIS STAROSLAVENSKOG ZAVODA U ZAGREBU

ZAGREB 1981.

S L O V O

**ČASOPIS STAROSLAVENSKOG ZAVODA
»SVETOZAR RITIG«
Instituta za filologiju i folkloristiku, p.o. Zagreb**

Izlazi jedanput godišnje

UREDNIŠTVO: 41000 ZAGREB, DEMETROVA 11

BROJ: 31

**Urednički odbor:
ANICA NAZOR, MARIJA PANTELIĆ,
JOSIP TANDARIĆ**

**Glavni urednik:
ANICA NAZOR**

**Odgovorni urednik:
BISERKA GRABAR**

**Tehnički urednik:
JOSIP MILIĆ**

**Lektor tekstova na hrvatskom jeziku:
ZRINKA VUKOVIĆ**

**Korektori:
JASNA VINCE, ANICA VLAŠIĆ-ANIĆ**

**Ovaj broj časopisa »Slovo« izlazi uz financijsku pomoć Republičke zajednice za znanstveni rad
SR Hrvatske, SIZ-VII.**

Tisak: Štamparski zavod »Ognjen Prica«, Zagreb, 1982.